leren
zonder belemmering

De implementatie van het VN-verdrag Handicap in het Nederlands hoger onderwijs

Wat is er al bereikt en hoe kan het hoger onderwijs nog inclusiever worden?

Colofon

Titel	De implementatie van het VN-verdrag Handicap in het Nederlands hoger onderwijs *Wat is er al bereikt en hoe kan het hoger onderwijs nog inclusiever worden?*
Auteur	Ellen van Veen
Datum	6-7-2021

Samenvatting

Op 14 juli 2016 trad het VN-verdrag Handicap in werking in Nederland. Dit betekent dat Nederland de verplichting heeft om te garanderen dat mensen met en beperking op gelijke voet alle mensenrechten kunnen uitoefenen. Een van deze rechten is het recht op onderwijs. Het VN-verdrag stelt dat op alle onderwijsniveaus inclusiviteit gewaarborgd moet worden.

Dit paper geeft in 30 pagina's weer hoe het VN-verdrag in het hoger onderwijs wordt geïmplementeerd. Daarbij wordt ingegaan op de stappen die zijn gezet maar ook waar nog stappen gezet moeten worden bij het vormgeven van inclusief onderwijs. Inzicht hiervoor is verkregen vanuit bestaande rapporten, gesprekken met studenten en *good practices* van hoger onderwijsinstellingen. Ook worden de algemene verplichtingen, behorende bij het VN-verdrag Handicap en specifiek de verplichting tot inclusief onderwijs, toegelicht.

De ratificatie van het VN-verdrag leidde tot wijzigingen in de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte. Organisaties zijn sinds 1 januari 2017 verplicht om geleidelijk te zorgen voor algemene toegankelijkheid. Het doel van het VN-verdrag is namelijk om de samenleving zo aan te passen dat ieder mens, met of zonder beperking, mee kan doen. Hierin staat het gedachtegoed van het sociale model van handicap centraal.

Het aanpassen van de wet, indien deze de mensenrechten van personen met een handicap beperken, is een van de algemene verplichtingen van het VN-verdrag. Een andere belangrijke verplichting is het betrekken van ervaringsdeskundigen bij het ontwikkelen en implementeren van beleid. In hoofdstuk 2 wordt daarom dieper ingegaan op de aspecten die een rol spelen bij het betrekken van studenten bij de implementatie van inclusief onderwijs. Verschillende *good practices* van hoger onderwijsinstellingen laten zien dat studentenparticipatie hoog op de agenda staat.

In hoofdstuk 3 wordt toegelicht wat het VN-verdrag verstaat onder inclusief onderwijs. Inclusie is een complex concept. Het is belangrijk dat studenten niet alleen op dezelfde plek onderwijs volgen. Maar ook dat studenten met een beperking het onderwijs zonder barrières kunnen volgen. Daarom moeten er systematische aanpassingen worden gedaan zodat individuele voorzieningen minder nodig zijn. Volgens het VN-comité moet het onderwijssysteem beschikbaar, toegankelijk, aanvaardbaar en aanpasbaar zijn.

Dat laatste kan gecreëerd worden door toepassing van *Universal Design for Learning*. De drie principes die bij UDL centraal staan zijn:

- Het aanbieden van informatie op verschillende manieren.
- Het controleren van voortgang op flexibele wijze.
- Het vergroten van betrokkenheid via verschillende strategieën.

Hoofdstuk 4 laat zien wat die principes van UDL inhouden en hoe ze in Nederland en internationaal worden toegepast.

In het tweede deel van het paper wordt verder ingezoomd op de implementatie van het VN-verdrag in het Nederlands hoger onderwijs. Hoofdstuk 5 laat zien dat onderwijs een van de speerpunten is van het implementatieplan van Nederland. Verschillende partijen in de samenleving spelen een rol in de implementatie van het VN-verdrag. Er moet niet alleen vanuit de overheid actie ondernomen worden, maar ook vanuit de onderwijsinstellingen. Een van de acties die genomen zijn is het opstellen van een intentieverklaring VN-verdrag.

Inmiddels hebben 17 hoger onderwijsinstellingen de intentieverklaring ondertekend, waarbij ze de intentie uitspreken om toegankelijk te willen zijn voor alle studenten. Deze onderwijsinstellingen komen drie keer per jaar als werkgroep VN-verdrag Hoger Onderwijs bijeen om kennis uit te wisselen. Een aantal initiatieven, die zijn gedeeld tijdens de sessies, worden in hoofdstuk 5 gepresenteerd.

Hoofdstuk 6 geeft de inzichten op de implementatie van het VN-verdrag in het hoger onderwijs vanuit verschillende evaluatierapporten weer. Hieruit blijkt dat informatievoorziening een aspect blijft dat aandacht verdient. Daarnaast moeten onderwijsinstellingen beter onderzoek doen naar de mogelijkheden voor individuele aanpassingen voor studenten. Hierbij is de dialoog met de studenten belangrijk. De resultaten van de Nationale Studenten Enquête (NSE) laten zien dat studenten met een beperking vaak positief zijn over het begrip van docenten en medestudenten, maar dat docenten vaak relevante kennis missen. Docenten zouden dus meer scholing moeten krijgen over inclusief onderwijs. Verder blijkt uit gesprekken met studenten dat zij vaak een centraal aanspreekpunt missen. Dit zou de communicatie en informatievoorziening verbeteren.

Het paper wordt afgesloten met een aantal *good practices* uit het buitenland die als inspiratie kunnen dienen voor Nederlandse hoger onderwijsinstellingen. Door informatie en goede voorbeelden met elkaar te blijven delen, komen we stap voor stap dichterbij het doel: inclusief onderwijs. Dit is dan ook het streven van dit paper.

Inhoudsopgave

Inhoud

Inleiding 1

1 Context 2
1.1 Wettelijke context 2
1.2 Het sociale model 2
1.3 Aanpassingen in de wet 3
1.4 Conclusie 3

2 Wat zijn de algemene verplichtingen van het VN-verdrag? 4
2.1 Aanpassingen in de wet 4
2.2 Geleidelijke verwezenlijking 4
2.3 "Niets over ons, zonder ons" 4
2.3.1 CLEAR-model en good practices van studentenparticipatie 5
2.4 Universal Design 6
2.5 Conclusie 7

3 Wat zegt het VN-verdrag over inclusief onderwijs? 8
3.1 Artikel 24: Het recht op onderwijs 8
3.2 Algemeen commentaar nr. 4: Inclusief onderwijs 8
3.2.1 Elementen van inclusief onderwijs 9
3.2.2 Vier kenmerken van het onderwijssysteem 9
3.2.3 Stappen naar inclusief onderwijs 10
3.3 Inclusief onderwijs volgens Naomi van Stapele en Hein Broekkamp 10
3.4 Conclusie 11

4 Wat is Universal Design for Learning? 12
4.1 Diversiteit als uitgangspunt 12
4.2 Drie principes UDL principes 12
4.3 UDL in Nederland toegepast 13
4.4 UDL internationaal toegepast 13
4.5 Conclusie 14

5 Hoe is de implementatie van het VN-verdrag in het Nederlands hoger onderwijs aangepakt? 15
5.1 Inzet van alle partijen in de samenleving 15
5.2 Implementatieplan 15

5.3 Onbeperkt meedoen! 15
5.4 Ontwikkelingen in het parlement 16
5.5 Intentieverklaring 16
5.6 Ontwikkelingen binnen instellingen 17
5.7 Conclusie 18

6 Hoe kan het Nederlands hoger onderwijs nog inclusiever worden? 19
6.1 College voor de Rechten van de Mens 19
6.2 Rapport ECIO "Studeren met een functiebeperking" 20
6.3 Schaduwrapportage Alliantie 20
6.4 Inzichten uit tweegesprekken tussen bestuurders en studenten 20
6.5 Inzichten uit interviews met studenten 21
6.6 Conclusie 21

7 Wat kan Nederland leren van andere landen als het gaat om inclusief onderwijs? 22
7.1 Instroom 22
7.2 Ondersteuning tijdens de studie 23
7.3 Mobiliteit 23
7.4 Conclusie 24

Bronvermeldingen 25

Inleiding

Studenten met een functiebeperking ervaren vaak extra drempels in het hoger onderwijs. Met het vormgeven van inclusief onderwijs willen we in Nederland deze drempels wegnemen zodat iedereen mee kan doen.

Op 13 december 2006 is het VN-verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap opgesteld. Dit is het eerste juridisch bindend internationale verdrag dat de rechten van personen met een handicap beschermt. Het VN-verdrag heeft als doel om de positie van personen met een beperking te verbeteren door een inclusieve samenleving te creëren. In deze samenleving staan non-discriminatie, gelijke kansen, toegankelijkheid en persoonlijke autonomie centraal (artikel 3, VN-verdrag Handicap). Inmiddels hebben 160 landen het verdrag getekend. In Nederland geldt het verdrag sinds 14 juli 2016. Dit betekent dat Nederland op verschillende terreinen van de samenleving, waaronder onderwijs, toewerkt naar minder drempels voor personen met een beperking (Rijksoverheid, z.d.-a).

Wat is er al bereikt tijdens de implementatie van het VN-verdrag Handicap in het Nederlands hoger onderwijs? Hoe kan het hoger onderwijs inclusiever worden?

Deze vragen staan centraal in dit paper. Om de vragen te beantwoorden zullen eerst de doelstellingen en verplichtingen, behorende bij het VN-verdrag, worden toegelicht. De focus ligt hierbij met name op artikel 24 over het onderwijs. Vervolgens wordt de voortgang geanalyseerd van de implementatie van het VN-verdrag in het Nederlands hoger onderwijs, aan de hand van evaluatierapporten en gesprekken met onderwijsinstellingen en studenten. Hierbij worden *good practices* uit het hoger onderwijs uitgelicht. Tenslotte worden er internationale initiatieven gepresenteerd die als inspiratie kunnen dienen voor Nederlandse hoger onderwijsinstellingen.

Inclusief onderwijs vraagt een samenwerking tussen, onder andere, de overheid, onderwijsprofessionals en studenten. Door informatie en goede voorbeelden met elkaar te blijven delen komen we stap voor stap dichterbij het doel: inclusie. Dit is dan ook het streven van dit paper.

1 Context

In Nederland hebben ongeveer twee miljoen mensen een beperking (Rijksoverheid, z.d.-a). Van alle hoger onderwijsstudenten in Nederland heeft dertig procent een beperking. Ongeveer een derde ervan, dus tien procent van de studenten, wordt tijdens de studie belemmerd door hun beperking. De meest voorkomende beperkingen in het hoger onderwijs zijn dyslexie, dyscalculie, chronische ziektes, ADHD en psychische aandoeningen (Centrum Hoger Onderwijs Informatie [C.H.O.I.], 2019).

1.1 Wettelijke context

Voorafgaand aan de ratificatie van het VN-verdrag in 2016 waren de rechten van mensen met een beperking in Nederland op een aantal manieren vastgelegd.

- Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte

In 2003 is de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz) in werking getreden om discriminatie wegens handicap of chronische ziekte bij het aanbieden van werk, huisvesting, onderwijs en openbaar vervoer te verbieden. Dit verbod op discriminatie houdt in dat er aanpassingen moeten worden verricht naar de behoefte van de persoon met een handicap of chronische ziekte (artikel 2, eerste lid). De aanpassingen moeten geen onevenredige belasting vormen. Dus als het te veel geld of tijd kost, hoeft de aanpassing niet verricht te worden.

- Wet op hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek

Voor specifiek studenten met een beperking staat in de Wet op hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) dat opleidingen in een onderwijs- en examenregeling (OER) moeten vastleggen hoe 'studenten met een handicap of chronische ziekte redelijkerwijs in de gelegenheid worden gesteld om tentamens af te leggen' (artikel 7.13 lid 2m). Daarnaast is sinds 2011 de toegankelijkheid en studeerbaarheid voor studenten met een beperking als beoordelingscriterium opgenomen in het accreditatiekader van het hoger onderwijs (artikel 5.12 en artikel 5.23 lid 3d). Onderwijsinstellingen worden gevraagd om zich te verantwoorden over het beleid rondom studeren met een beperking en de voorzieningen die zij hiervoor bieden.

1.2 Het sociale model

Het VN-verdrag Handicap definieert personen met een handicap als:

"personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in wisselwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving" (artikel 1).

Deze definitie laat zien dat in dit verdrag het gedachtegoed van het sociaal model van handicap centraal staat. Dit model gaat ervanuit dat de maatschappij een persoon beperkt door ontoegankelijk te zijn. Doordat de maatschappij is ingericht naar de behoefte van de meerderheid van de mensen, wordt een deel van de maatschappij uitgesloten van participatie. Het gaat bij het sociaal model dus om de relatie tussen het individu en de omgeving. Dit model is een reactie op het medisch model waarbij een handicap wordt gezien als een medisch probleem van een individu. Het individu moet zich volgens dit model

aanpassen aan de maatschappij om te kunnen participeren (Hiskes, 2019). In het sociaal model wordt de verantwoordelijkheid juist bij de maatschappij gelegd om de obstakels voor personen met een beperking weg te nemen. Het VN-verdrag laat zien dat landen hun maatschappij willen aanpassen zodat mensen met een beperking ook mee kunnen doen. Zij hebben namelijk op alle terreinen van het leven gelijke rechten.

Figuur 1: Het sociale model versus het medisch model van handicap

1.3 Aanpassingen in de wet

Sinds de ratificatie van het VN-verdrag in Nederland zijn er een aantal aanpassingen gedaan in de wet. Allereerst is de Wet gelijke behandeling uitgebreid naar aanbieders van goederen en diensten, zoals winkels en restaurants (Rijksoverheid, z.d.-b). De Wgbh/cz vraagt hierin vooral een reactieve houding van organisaties. Dit verschilt met het gedachtegoed van het VN-verdrag waarin actief wordt gewerkt naar inclusie. Daarom is op 1 januari 2017 het Besluit algemene toegankelijkheid voor personen met een handicap of chronische ziekte ingevoerd.

- Besluit algemene toegankelijkheid

Het Besluit algemene toegankelijkheid houdt in dat de verplichting tot individuele aanpassingen zoals beschreven in de Wgbh/cz wordt uitgebreid met de verplichting om geleidelijk te zorgen voor algemene toegankelijkheid voor mensen met een handicap of chronische ziekte (Rijksoverheid, z.d.-b). Hierin worden sectoren aangespoord om actieplannen op te stellen voor het werken naar algemene toegankelijkheid (artikel 3, eerste lid).

1.4 Conclusie

Voorafgaand aan de ratificatie van het VN-verdrag werd er in Nederland dus al aandacht besteed aan de rechten van personen met een beperking. Daarnaast heeft de ratificatie geleid tot een aantal aanpassingen in de wet. Hierin is de beweging van individuele aanpassingen naar algemene toegankelijkheid, waarin aanpassingen uiteindelijk zo min mogelijk nodig zijn, zichtbaar. De invloed van het sociale model van handicap is dus terug te zien in de Nederlandse wet. In het volgende hoofdstuk worden de algemene verplichtingen als gevolg van het VN-verdrag toegelicht.

2 Wat zijn de algemene verplichtingen van het VN-verdrag?

Sinds de ratificatie van het VN-verdrag Handicap heeft Nederland de verplichting om te garanderen dat mensen met een beperking op gelijke voet alle mensenrechten kunnen uitoefenen. In artikel 4 van het VN-verdrag worden de algemene verplichtingen voor verdragsstaten beschreven. Dit hoofdstuk zal een aantal van deze verplichtingen uitlichten. Hiervoor wordt met name ingegaan op de participatie van ervaringsdeskundigen en hoe de overheid, maar ook onderwijsinstellingen, de participatie het meest effectief kunnen organiseren.

2.1 Aanpassingen in de wet

Garanderen dat mensen met een beperking op gelijke voet alle mensenrechten kunnen uitoefenen vraagt allereerst om noodzakelijke aanpassingen in wetgeving en beleid, als deze de mensenrechten van personen met een handicap beperken (artikel 4, eerste lid). Daarom zijn in Nederland, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, de Wgbh/cz aangepast en is het Besluit algemene toegankelijkheid geïntroduceerd.

2.2 Geleidelijke verwezenlijking

Een tweede algemene verplichting van het VN-verdrag is om volledig gebruik te maken van beschikbare hulpbronnen en internationale samenwerking (artikel 4, tweede lid). Verdragsstaten zijn verplicht om het VN-verdrag te implementeren maar mogen dit geleidelijk aan doen.

2.3 "Niets over ons, zonder ons"

De derde algemene verplichting die in het VN-verdrag staat is het betrekken van ervaringsdeskundigen bij het ontwikkelen en implementeren van beleid (artikel 4, derde lid). Het uitgangspunt van het VN-verdrag is daarom ook: "Niets over ons, zonder ons". In een algemeen commentaar van het VN-comité wordt nader toegelicht hoe verdragsstaten aan deze verplichting kunnen voldoen. Dit kan ook als leidraad dienen voor hoger onderwijsinstellingen.

Ten eerste stelt het VN-comité dat verdragsstaten de vorming van representatieve organisaties moet stimuleren. Deze organisaties moeten actief betrokken worden. *Actief* houdt in dat de organisaties regelmatig en met een open houding betrokken en geconsulteerd worden (VN-comité handicap, CRPD/C/GC/7, §22).

Daarnaast moeten verdragsstaten transparant zijn in het consultatieproces en toegankelijke informatie toereiken (VN-comité handicap, CRPD/C/GC/7, § 94 onder q). Ook moeten verdragsstaten organisaties ondersteunen met trainingen zodat vertegenwoordigers hun kennis en competenties kunnen vergroten (CRPD/C/GBR/CO/1, §60). Ondersteuning in de vorm van geld is ook belangrijk, zodat de organisaties zich beter kunnen organiseren. De representatieve organisaties moeten bij voorkeur divers van aard zijn, oftewel bestaan uit personen met verschillende soorten beperkingen zodat zoveel mogelijk personen gerepresenteerd worden (CRPD/C/GC/7, § 54, 94 g-h). De participatie is pas effectief als ook daadwerkelijk geluisterd wordt naar de ervaringen. De consultatie

moet niet enkel een formaliteit zijn. Kortom, de randvoorwaarden voor participatie zijn transparantie, effectiviteit en diversiteit (College voor de Rechten van de Mens, 2020a).

Deze verplichtingen kunnen ook vertaald worden naar het hoger onderwijs. Hoger onderwijsinstellingen kunnen de participatie van studenten met een beperking bevorderen door samen een representatieve organisatie op te zetten. Voorbeelden uit Nederland van studentenplatforms zijn Platform Onbeperkt Studeren op de Universiteit Utrecht en (Dis)ability Network (DIN) op de Haagse Hogeschool. Een volledige lijst met studentenplatforms is op de website van ECIO te vinden.

2.3.1 CLEAR-model en good practices van studentenparticipatie

Bovengenoemde voorwaarden voor de participatie van ervaringsdeskundigen komen ook terug in het CLEAR-model van Lowndes, Pratchett en Stoker (2006). Dit model kan worden gebruikt om te begrijpen wat barrières en facilitators zijn voor de participatie van burgers. Door hier bewust van te zijn, kan de participatie effectiever worden georganiseerd. CLEAR is een acroniem gevormd uit de eerste letters van relevante factoren: *Can do, Like to, Enabled to, Asked to, Responded to.* Hieronder worden de factoren toegelicht met een aantal voorbeelden van participatie op Nederlandse hoger onderwijsinstellingen. Buiten deze voorbeelden gebeurt er nog veel meer op het gebied van studentenparticipatie.

- *Can do:* Burgers, of in dit geval studenten, moeten *kunnen* participeren. Gebrek aan tijd, geld of vaardigheden kunnen een belemmering zijn voor participatie. Studenten met een beperking besteden gemiddeld ruim een uur meer aan zelfstudie per week dan studenten zonder beperking (Van den Broek et al., 2020). Dit kan betekenen dat studenten met een beperking minder tijd overhouden om actief te participeren in bijvoorbeeld klankbordgroepen.
  De factor "*Can do"* laat ook zien dat een financiële compensatie invloed kan hebben op participatie. De tijd dat een student steekt in het participeren in het beleid zou ook gestoken kunnen worden in bijvoorbeeld een bijbaan of studie. Hier moet de onderwijsinstelling rekening mee houden.

Good practice:
Op een aantal Nederlandse hoger onderwijsinstellingen worden actieve studenten al beloond met een vrijwilligersbijdrage. Ook worden studenten soms in dienst genomen als studentassistent, zoals op de Hogeschool van Amsterdam.

- *Like to:* Studenten moeten ook *willen* participeren. Dit is afhankelijk van hoe verbonden studenten zich voelen met de onderwijsinstelling. Hierbij is het dus van belang dat studenten zich onderdeel voelen van de instelling. Het organiseren van sociale activiteiten al vanaf het begin van de studie kan hierbij helpen.

Good practice:
Op de HAN hebben ze de College Coins App ontwikkeld voor aankomende studenten. Met de app kunnen ze de HAN beter leren kennen voorafgaand aan het collegejaar. Op deze manier zet de instelling in op studentenbinding.

- *Enabled to:* Studenten moeten de mogelijkheid krijgen om te participeren. Dit betekent dat er groepen en activiteiten moeten worden georganiseerd waarin studenten hun ervaringen kunnen delen.

Good practice:
Op de TU Delft is in 2018, op initiatief van de universiteit, het platform Student Onbeperkt opgericht om meer feedback van studenten te ontvangen. Sinds maart 2020

is het platform autonoom geworden waardoor er ook activiteiten worden georganiseerd zoals gespreksavonden en lezingen.

- *Asked to:* Studenten moeten gevraagd worden om te participeren. Hierin is communicatie dus belangrijk. Stimuleren van participatie kan worden gedaan door meerdere mogelijkheden aan te bieden om te participeren. Zo kunnen online vragenlijsten verstuurd worden of kunnen studenten direct benaderd worden om mee te praten in overleggen. Op deze manier is er voor elke student een mogelijkheid om zich te laten horen.

Good practice:
Een student van de Universiteit van Amsterdam vertelt in een interview dat hij door de universiteit was gevraagd om overleggen met architecten bij te wonen over het ontwerp van een nieuwe campus. Op deze manier werd de stem van de studenten dus ook direct meegenomen in het toegankelijk maken van de universiteitsgebouwen.

- *Responded to:* Het is belangrijk dat er terugkoppelingen zijn naar de studenten. Dit geeft de studenten inzicht in wat er met hun input is gedaan. Soms kan er niet op een voorstel van een student worden ingegaan om bijvoorbeeld praktische redenen. Door deze redenen te communiceren naar de student voelt deze zich niet genegeerd. Op het moment dat studenten voelen dat zij genegeerd worden, zal het vertrouwen en de motivatie dalen en stoppen zij wellicht met participeren.

Good practice:
Tijdens een interview met een student van de Hogeschool Utrecht gaf zij aan erg tevreden te zijn met de samenwerking tussen het Powerplatform, waar zij onderdeel van uitmaakt, en de hogeschool. Ze vertelt over een klacht die het platform ontving over de online omgeving van de hogeschool. Deze veranderde plotseling en werd onoverzichtelijk. Vervolgens mocht het Powerplatform in gesprek met de manager functioneel beheer om problemen als deze in de toekomst te voorkomen.

Het CLEAR-model kan een hulpmiddel zijn om de participatie van studenten zo effectief mogelijk te organiseren. De *good practices* laten zien dat er al veel rekening wordt gehouden met barrières en facilitators voor studentenparticipatie.

2.4 Universal Design

Een andere algemene verplichting voor verdragsstaten is dat ze onderzoek moeten aanmoedigen naar universeel ontworpen goederen, diensten en faciliteiten (artikel 4, vierde lid sub f). Universeel ontwerp (*Universal Design)* staat voor "het ontwerpen van producten, omgevingen, programma's en diensten die door iedereen in de ruimst mogelijke zin gebruikt kunnen worden, zonder dat er een aanpassing of speciaal ontwerp nodig is" (artikel 2). Deze ontwerpbenadering neemt dus de diversiteit van personen als uitgangspunt. De onderstaande afbeelding illustreert hoe een ander soort hek ervoor zorgt dat iedereen de wedstrijd kan zien zonder extra hulpmiddelen. In hoofdstuk vier wordt de onderwijsvisie *Universal Design for Learning* uitgelegd met toepassing op onderwijs.

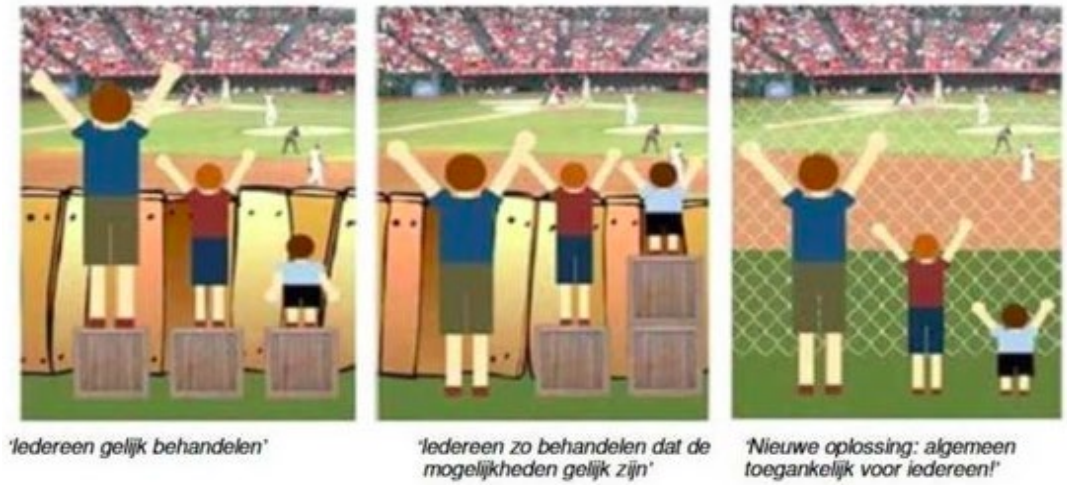

Figuur 2: Een illustratie van Universeel ontwerp

2.5 Conclusie

Het VN-verdrag stelt voor verdragsstaten een aantal algemene verplichtingen. Voor hoger onderwijsinstellingen is de verplichting tot het betrekken van ervaringsdeskundigen erg belangrijk. De *good practices* in dit hoofdstuk laten zien dat er al veel beweging is op dit gebied. Het volgende hoofdstuk gaat in op verdere verplichtingen voor het onderwijs en legt uit wat er met inclusief onderwijs wordt bedoeld.

3 Wat zegt het VN-verdrag over inclusief onderwijs?

3.1 Artikel 24: Het recht op onderwijs

Personen met een beperking hebben recht op onderwijs op basis van gelijke kansen. Op alle niveaus van het onderwijssysteem moet inclusiviteit gewaarborgd worden. Onderwijs is een belangrijk onderdeel van het VN-verdrag. Dit geeft personen met een beperking de kans om optimaal talenten en een gevoel van eigenwaarde te ontwikkelen. Daarnaast zorgt inclusief onderwijs voor een effectieve participatie in de maatschappij (artikel 24 lid 1, VN-verdrag Handicap).

Om het recht op onderwijs te verwezenlijken moeten redelijke aanpassingen worden gedaan. Deze aanpassingen mogen niet leiden tot extra studiekosten voor de student. Net als in het geval van de Wgbh/cz hoeven de veranderingen alleen worden doorgevoerd als het geen onevenredige belasting vormt. Hierbij wordt er gekeken naar de draagkracht van de organisatie. Wel moet de onderwijsinstelling altijd onderzoek doen of een aanpassing mogelijk is of niet (College voor de Rechten van de Mens, 2019). Er mag dus niet op voorhand worden gezegd dat een aanpassing niet uitvoerbaar is.

Het verschil tussen de Wet gelijke behandelingen en het VN-verdrag is dat de laatste een proactieve houding verwacht van organisaties terwijl de Wgbh/cz vooral reactief was. Onderwijsinstellingen mogen dus niet afwachten tot er een student met een beperking zich meldt, maar moeten structureel de toegankelijkheid van het hoger onderwijs verbeteren (ECIO, z.d.).

3.2 Algemeen commentaar nr. 4: Inclusief onderwijs

In Nederland streven we naar inclusief onderwijs. Maar wat betekent inclusief onderwijs eigenlijk? Dit was voor veel partijen onduidelijk en daarom heeft het VN-comité in 2016 in het Algemeen commentaar nr. 4 extra uitleg over dit begrip gegeven. In dit commentaar wordt gespecificeerd wat het verschil is tussen exclusie, segregatie, integratie en inclusie (§11). **Exclusie** houdt in dat studenten met een beperking geen toegang krijgen tot onderwijs. Wanneer studenten met een beperking wel onderwijs krijgen aangeboden maar dit in een aparte omgeving is, is er sprake van **segregatie**. Denk hierbij aan speciaal onderwijs. **Integratie** betekent dat studenten met een beperking binnen het reguliere onderwijs worden geplaatst met het idee dat zij zich kunnen aanpassen aan de standaard eisen van de onderwijsinstelling. De student wordt daarom alsnog beperkt in het volgen van onderwijs. Bij **inclusie** worden er systematische aanpassingen gedaan zodat barrières verdwijnen. Het doel van inclusief onderwijs is dat er op den duur geen individuele voorzieningen meer nodig zijn voor studenten met een beperking, omdat alle drempels weggenomen zijn. Het verschil tussen de vier soorten onderwijs wordt in figuur 3 weergegeven.

De individuele aanpassingen moeten bepaald worden aan de hand van de ervaren (sociale) barrières door het individu en niet de medische diagnose. Twee studenten met dezelfde beperking kunnen namelijk verschillende belemmeringen ervaren. In het Nederlands hoger onderwijs is er geen sprake van segregatie. Wel moet er nog de stap worden gezet van integratie van inclusie.

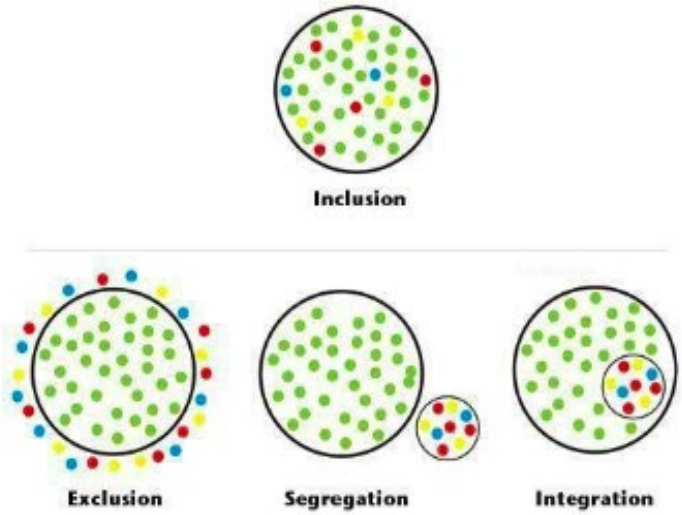

Figuur 3: Inclusie versus exclusie, segregatie en integratie (Thomas et al., 1998)

3.2.1 Elementen van inclusief onderwijs

Inclusief onderwijs kent verschillende elementen (VN-comité handicap, CRPD/C/GC/4, §12). Ten eerste vergt inclusief onderwijs de inzet van de overheid en iedereen die betrokken is bij onderwijs. Het vraagt om veranderingen in cultuur, beleid en werkwijzen in alle onderwijsomgevingen. Het VN-verdrag spreekt van een ***"whole systems" approach*** en ***"whole educational environment" approach***. Daarnaast moet er een ***"whole person" approach*** worden toegepast. Dit betekent dat er aanpassingen moeten worden gedaan naar de behoeften van elke persoon, zodat deze zijn of haar volledige potentieel kan bereiken. Er is niet een gemiddelde student, iedereen is verschillend. En dat verschil moet ruimte krijgen in het onderwijs. Onderdeel van inclusief onderwijs zijn ook **ondersteunende leraren** en **respect voor diversiteit.** Iedere student moet zich gerespecteerd, betrokken en gehoord voelen. Ook hoort er bij inclusief onderwijs een **positieve leeromgeving** waar studenten veilig kunnen leren. Daarnaast is het belangrijk dat er **effectieve transities** zijn tussen onderwijsniveaus en van het onderwijs naar de arbeidsmarkt. Hiervoor is er dus ook samenwerking nodig tussen verschillende onderwijsniveaus en het bedrijfsleven. Zoals eerder benadrukt is het van belang dat de doelgroep betrokken wordt bij het maken van beslissingen. Daarom moeten er **partnerschappen** worden ontwikkeld met betrokkenen, zoals studentenverenigingen en belangenorganisaties. Tenslotte moet de voortgang van het toepassen van inclusief onderwijs worden **gemonitord**. Ook hier moeten personen met een beperking bij betrokken worden.

3.2.2 Vier kenmerken van het onderwijssysteem

Om inclusief onderwijs te garanderen moet het onderwijssysteem beschikbaar, toegankelijk, aanvaardbaar en aanpasbaar zijn (VN-comité handicap, CRPD/C/GC/4, §20-26).

1) **Beschikbaarheid** is gerelateerd aan het aanbod van onderwijs. Er moet een breed aanbod zijn van onderwijsinstellingen en –programma's.
2) **Toegankelijkheid** houdt in dat alle aspecten van het onderwijs toegankelijk moeten zijn voor mensen met verschillende beperkingen. Denk hierbij aan gebouwen, lesmateriaal en sociale activiteiten.
3) **Aanvaardbaar** betekent dat het onderwijs van goede kwaliteit moet zijn voor alle studenten.

4) Als laatste moet het onderwijs **aanpasbaar** zijn. Het VN-comité moedigt daarom onderwijsinstellingen aan om de benadering van *Universal Design for Learning* (UDL) toe te passen (zie hoofdstuk 4).

3.2.3 Stappen naar inclusief onderwijs

In het Algemeen commentaar 4 wordt ook aangegeven hoe een inclusief onderwijssysteem bereikt kan worden. Zo staat er dat het nodig is dat verschillende ministeries en organisaties met elkaar samenwerken. Om een leidraad te geven voor het realiseren van inclusief onderwijs moet de overheid een beleidskader introduceren met een tijdsplanning, meetbare doelen en sancties als hier niet aan gehouden wordt (§63). Hier dringt het College voor de Rechten van de Mens ook op aan in haar evaluatierapportages. Daarnaast moet er een proces gestart worden waarbij alle leraren de vaardigheden ontwikkelen die nodig zijn om te werken in een inclusieve onderwijsomgeving (§71).

3.3 Inclusief onderwijs volgens Naomi van Stapele en Hein Broekkamp

Inclusief onderwijs blijft een complex concept. Om het te verduidelijken wordt in deze paragraaf de uitleg van Naomi van Stapele, lector Inclusive Education op de Haagse Hogeschool, tijdens het ECIO-congres van 8 februari 2021 en Hein Broekkamp van de Onderwijsraad tijdens het Webinar Inclusief onderwijs binnen mbo en ho samengevat.

Van Stapele vindt dat er drie stellingen van belang zijn voor inclusief onderwijs.

1) Denken en doen vanuit het perspectief van een tekortschietende onderwijsinstelling, en niet van de studenten.
2) Studenten met een ondersteuningsvraag zijn ervaringsdeskundig en kunnen aangeven waar de instelling tekortschiet.
3) Het is in eerste instantie de verantwoordelijkheid van de hoger onderwijsinstelling en medewerkers om a) te luisteren en b) verandering te bewerkstelligen, niet die van studenten.

"Het implementeren van inclusief onderwijs is een collectief proces", stelt Van Stapele. Docenten hebben een belangrijke rol. Zij horen hun studenten te vertrouwen zodat ze de vragen en ervaringen van hun studenten als uitgangspunt nemen. Diversiteit zou ook moeten terugkomen in de inhoud van de lessen, in bijvoorbeeld casussen en het taalgebruik. Op deze manier zal niemand worden uitgesloten van volledige participatie.

Daarnaast hebben 'diensten' een belangrijke faciliterende rol. De diensten zorgen voor een breed en gevarieerd aanbod van ondersteuning waaruit studenten kunnen kiezen en dat informatie hierover toegankelijk is. Ook benadrukt Van Stapele het belang van feedback vragen aan studenten om na te gaan of alle studenten bereikt worden en de juiste ondersteuning krijgen. Ten slotte heeft het bestuur de taak om zowel medewerkers als studenten in elke bestuurslaag te laten participeren en een evaluatiecultuur te organiseren.

Volgens Broekkamp zijn er drie ingrediënten voor inclusief onderwijs. Allereerst hebben studenten met een beperking ondersteuning en toerusting nodig om effectief onderwijs te kunnen volgen. Daarnaast moeten zij gezamenlijk onderwijs kunnen volgen. Tenslotte moet het onderwijs thuisnabij zijn. Voor het hoger onderwijs is thuisnabij onderwijs gelijk aan onderwijs in de regio. Broekkamp benadrukt dat inclusief onderwijs geen absoluut begrip is. Daarom spreekt de Onderwijsraad ook van inclusiever in plaats van inclusief onderwijs. "Het gaat erom de drie ingrediënten zo goed mogelijk in combinatie te realiseren."

3.4 Conclusie

Om inclusief hoger onderwijs te realiseren, moeten onderwijsinstellingen proactief de drempels voor studenten met een beperking verminderen. Onderwijsinstellingen zijn verplicht om redelijke voorzieningen aan te bieden aan hun studenten. Een inclusief onderwijssysteem heeft de volgende kenmerken: het is beschikbaar, toegankelijk, aanvaardbaar en aanpasbaar. Voor dat laatste moedigt het VN-comité verdragsstaten aan om de benadering van *Universal Design for Learning* toe te passen. In het volgende hoofdstuk wordt deze benadering uitgelegd.

4 Wat is Universal Design for Learning?

4.1 Diversiteit als uitgangspunt

De benadering van *Universal Design for Learning* (UDL) helpt om het onderwijs aanpasbaar te maken. UDL heeft als uitgangspunt dat er bij onderwijsontwerp rekening wordt gehouden met de verschillen tussen studenten. Studenten verschillen in beperking, maar ook in bijvoorbeeld culturele achtergrond en privéomstandigheden. Door het onderwijs zo flexibel mogelijk in te richten kunnen studenten zo effectief mogelijk studeren en zijn er minder individuele aanpassingen nodig (ECIO, 2020). De piramide hieronder laat zien dat er verschillende niveaus van ondersteuning zijn. Het doel is om de ondersteuning zo laag mogelijk op de piramide te plaatsen zodat er minder individuele aanpassingen nodig zijn.

Figuur 4: Inclusief onderwijs piramide (AHEAD, 2017)

4.2 Drie principes UDL principes

In het toepassen van UDL staan drie principes centraal:

- Het aanbieden van informatie op verschillende manieren.
- Het controleren van voortgang op flexibele wijze.
- Het vergroten van betrokkenheid via verschillende strategieën.

Het eerste principe van UDL gaat over de manier waarop studenten informatie toegereikt krijgen. Sommige studenten leren graag aan de hand van teksten terwijl andere studenten effectief leren door video's te kijken, die de informatie visueel maken. Het is daarom goed om de informatie op verschillende manieren aan te bieden.

Het tweede principe gaat over actie en expressie. Studenten kunnen verschillen in hoe ze hun kennis en bekwaamheid laten zien. Zo kan de ene student graag een schriftelijk tentamen maken en een andere student liever een poster maken. Vaak geven de leerdoelen van een vak al aan hoe een student zijn of haar kennis moet laten zien. Door dit zoveel mogelijk open te laten, worden de drempels voor het behalen van de leerdoelen verlaagd.

Het derde principe van UDL gaat over betrokkenheid. Dit kan vergroot worden als er wordt ingespeeld op de interesses van de studenten. Zo kan de lesstof toegepast worden op een belangrijke gebeurtenis uit de praktijk waar studenten bekend mee zijn. Dit is gerelateerd aan wat Naomi van Stapele betoogde: dat diversiteit ook terug moet komen in de inhoud van het onderwijs. Studenten voelen zich namelijk ook meer betrokken als er voorbeelden worden gegeven die gerelateerd zijn aan hun eigen leven. Een internationale student voelt zich minder betrokken als er in de les alleen maar voorbeelden worden gegeven vanuit de Nederlandse context.

4.3 UDL in Nederland toegepast

In Nederland krijgt UDL steeds meer aandacht in het hoger onderwijs. Een aantal hogescholen doen mee met het experiment 'Leeruitkomsten' dat loopt van 1 juli 2016 tot en met 30 juni 2022 (Rijksoverheid z.d. –c). In dit experiment werkt een opleiding niet met vaste onderwijsprogramma's, maar met leeruitkomsten. De leeruitkomsten geven aan wat studenten moeten kennen en kunnen. Ze beschrijven de beroepsbekwaamheid binnen een bepaalde beroepscontext. De hogeschool bespreekt met de student hoe hij of zij de leeruitkomsten wil bereiken en welke begeleiding hiervoor nodig is. Studenten krijgen hierdoor meer zeggenschap over de invulling van hun opleiding, wat ervoor zorgt dat veel belemmeringen worden weggenomen.

De Hogeschool Rotterdam doet met vijf deeltijdopleidingen mee aan dit experiment. De opleidingen bestaan uit acht halfjaarlijkse modules. Aan het eind van iedere module vindt er een assessment plaats waarin de student eerst 10 minuten presenteert en 30 minuten vragen beantwoordt. De student licht hierin toe welke aanpak hij of zij heeft gebruikt en waarom. Het beoordelen van de assessments kan lastig zijn omdat het zo abstract is. De assessoren beoordelen daarom aan de hand van een beoordelingsrubriek. Deze is van tevoren ook gedeeld met de studenten. Hierbij wordt het 'vier ogen'-principe toegepast, door bij elke student minimaal twee assessoren te betrekken. Dit zijn andere assessoren dan degene die tussentijds feedback heeft gegeven. Daarnaast krijgen studenten geen cijfers maar de beoordeling 'expert', 'competent' of 'nog niet competent'. Voormalig projectleider bij deze deeltijdopleidingen, Robert Bouwhuis, weet dat de studenten erg te spreken zijn over deze manier van onderwijs. Bouwhuis deelt zijn informatie en inzichten ook door presentaties online te plaatsen.

De overheid onderzoekt het succes van het experiment en zal beslissen of leeruitkomsten structureel ingevoerd kunnen worden. Dit zou betekenen dat opleidingen de keus krijgen om met leerdoelen of met leeruitkomsten te werken. Hiervoor moet de wet worden aangepast (Rijksoverheid, z.d. -c). De Ministerraad heeft ingestemd met het wetsvoorstel leeruitkomsten. Op 1 juni 2021 is de internetconsultatie van start gegaan.

4.4 UDL internationaal toegepast

UDL wordt in steeds meer landen toegepast. Zo kregen studenten op Bristol Community College in de Verenigde Staten bij een aantal vakken de volgende tentameninstructies: "Gebruik jouw leerstijl om te laten zien welke drie dingen je van dit vak hebt geleerd. Voorbeelden zijn: een essay, een poster, een video." Om het werk van de studenten te beoordelen maakte de docent gebruik van een rubriek die van tevoren ook met de studenten was gedeeld. De meeste studenten zijn erg te spreken over deze manier van examineren. Een klein aantal heeft de voorkeur voor traditionele tentamens. Voor deze groep kan de optie gegeven worden om zelf tentamenvragen te formuleren en deze vervolgens te beantwoorden (Poore-Pariseau, 2013).

Voor studenten kan deze nieuwe vorm van onderwijs ook wennen zijn. Ze weten wellicht niet gelijk te bedenken op welke manier ze graag laten zien wat ze geleerd hebben. Op de University of North Florida krijgen studenten daarom een 'menu' aan opdrachten of manieren waarop studenten hun bekwaamheid kunnen laten zien. Ook docenten worden op deze universiteit ondersteund in het omgaan met UDL. Er is namelijk een UDL-lab waarin docenten getraind worden om les te geven aan de hand van de UDL-principes.

UDL volledig toepassen in het onderwijs vraagt om veel verandering binnen een onderwijsinstelling of opleiding. Op Odisee Hogeschool in Vlaanderen is er een UDL-team opgezet (SIHO webinar 14 januari 2021). Dit team bestaat uit werknemers vanuit alle lagen van de instelling. Dit zorgt voor een instellingsbrede aanpak. Het team houdt het overzicht bij van alle aanpassingen die zijn gedaan en evalueert ze aan de hand van feedback van zowel het onderwijzend personeel als de studenten.

Ook op Dublin City University (DCU) is overgestapt op UDL. Ze hebben hiervoor verschillende checklists opgesteld om het onderwijzend personeel te ondersteunen.

4.5 Conclusie

Het toepassen van UDL helpt om het onderwijs inclusiever te maken. Deze benadering wordt in steeds meer hoger onderwijsinstellingen gebruikt. Er valt dus al veel inspiratie te halen uit *good practices*.

5 Hoe is de implementatie van het VN-verdrag in het Nederlands hoger onderwijs aangepakt?

5.1 Inzet van alle partijen in de samenleving

Een inclusieve samenleving is niet in een dag bereikt. Daarnaast is het niet alleen de taak van de overheid maar vergt het de inzet van alle partijen in de samenleving. In Nederland is het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) aangewezen als coördinerende partij. Het zorgt ervoor dat het implementatieproces op gang komt en blijft doorgaan. De bestuurlijke partners van de overheid in de uitvoering van het VN-verdrag zijn:

- De Alliantie VN-verdrag Handicap bestaande uit Ieder(in), MIND, Per Saldo en LFD, namens diverse vertegenwoordigende organisaties voor mensen met een beperking;
- VNO-NCW en MKB-Nederland, namens ondernemers en werkgevers;
- VNG, namens gemeenten.

De partners geven advies en nemen een deel van de uitvoering als taak op zich (Implementatieplan, 2017).
In Nederland wordt de uitvoering van het verdrag gemonitord door het College voor de Rechten van de Mens. Jaarlijks rapporteert het College over de uitvoering van het verdrag. In paragraaf 6.1 wordt uitgelegd hoe het College tot nu toe de implementatie heeft beoordeeld. Het College biedt personen ook de mogelijkheid om een discriminatieklacht in te dienen als ze het gevoel hebben dat ze ongelijk behandeld worden vanwege hun beperking. Vervolgens wordt door het College geoordeeld of er sprake is van ongelijke behandeling of discriminatie. Deze oordelen zijn openbaar toegankelijk op de website https://mensenrechten.nl/nl/oordelen.

5.2 Implementatieplan

Naast dat de overheid een aantal aanpassingen heeft gemaakt in wetten, heeft ze andere acties ondernomen sinds de ratificatie in 2016. In het implementatieplan van het VN-verdrag (2017) worden acht kernthema's benoemd waar onderwijs er een van is. Hierin worden onder andere de volgende aandachtspunten benoemd:

- Het verbeteren van de aansluiting tussen hoger onderwijs en arbeidsmarkt;
- Het stimuleren van de inkoop van toegankelijke leermiddelen;
- Het verbeteren van de studiebegeleiding in het hoger onderwijs;
- Het voorkomen van hiaten in de afstemming bij het afhandelen van hulpvragen van studenten, bijvoorbeeld tussen decanaten en ondersteunende instanties.

Er is dus zeker aandacht voor het implementeren van het VN-verdrag in het hoger onderwijs.

5.3 Onbeperkt meedoen!

Kabinet Rutte III heeft de implementatie van het VN-verdrag vormgegeven met het programma Onbeperkt meedoen! Dit programma is van het ministerie van VWS en gaat over de kabinetsperiode 2018-2021. Het doel van het programma is om drempels te verminderen voor mensen met een beperking. Het zorgt er vooral voor dat het VN-verdrag op de agenda blijft en nieuwe initiatieven worden gestimuleerd (Rijksoverheid z.d. –d).

Onbeperkt meedoen! is opgebouwd in 7 thema's, waar onderwijs er een van is. De doelen rondom onderwijs zijn vooral gericht op het in kaart brengen en verminderen van drempels voor studenten en samen met de onderwijssector verkennen hoe inclusief onderwijs eruit zou kunnen zien (Ministerie van VWS, 2018). Deze doelen zijn dus nog erg inventariserend van aard. Een ander doel is om de informatievoorziening aan studenten en de begeleiding op hogescholen en universiteiten te verbeteren. Daarnaast is er het doel om de aansluiting tussen onderwijs en zorg te verbeteren.

In november 2020 werd het tweede voortgangsrapportage van Onbeperkt meedoen! gepubliceerd. Hierin wordt een overzicht gegeven van de waardevolle initiatieven en maatregelen die over de laatste jaren zijn ontstaan. Een voorbeeld van een mooi initiatief is Werklab. Een samenwerkingsverband tussen de HAN, ROC Nijmegen, Radboud Universiteit, Werkbedrijf Rijk van Nijmegen en het UWV Werkbedrijf met als doel om het onderwijs beter te laten aansluiten op de arbeidsmarkt (Ministerie van VWS, 2020). Op de onderwijsinstellingen zijn jobcoaches gestart om studenten met een ondersteuningsbehoefte te helpen bij het zoeken naar passend werk.

Verder wordt er vastgesteld dat studenten vaak nog niet op de hoogte zijn van de mogelijke voorzieningen bij hogescholen en universiteiten, DUO en gemeenten. Op het gebied van informatievoorziening is er dus nog verbetering nodig. Studenten kunnen informatie vinden op de website studeermeteenplan.nl en op de factsheet *Slim studeren*. Daarnaast is in juli de website hogeronderwijstoegankelijk.nl gelanceerd door ECIO in opdracht van ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Hier vinden studenten met een functiebeperking informatie over voorzieningen en (financiële) regelingen ter ondersteuning tijdens de studie. Het is belangrijk dat docenten en begeleiders op de onderwijsinstelling studenten wijzen op deze informatiebronnen.

5.4 Ontwikkelingen in het parlement

Dat inclusie op de agenda staat is ook terug te zien aan voorstellen in de politiek. Zo dienden tweede Kamerleden Jetten en Van den Hul in september 2020 een motie in om onderwijsvoorzieningen, zoals een gebarentolk, voor personen met een beperking ouder dan 30 jaar te vergoeden. Tot nu toe werd dit alleen vergoed voor studenten met een beperking tot de leeftijd van 30 jaar. Deze motie is aangenomen. Minister Van Engelshoven heeft 30 oktober 2020 in een Kamerbrief laten weten het desbetreffende artikel in de Wet overige OCW-subsidies te gaan wijzigen (artikel 19a).

In februari 2021 heeft de Eerste Kamer ingestemd met een voorstel voor een grondwettelijk verbod op discriminatie wegens een handicap of seksuele geaardheid. Hiervoor zal artikel 1 van de Grondwet moeten worden gewijzigd. Deze wijziging kan pas definitief worden als de nieuwe verkozen Tweede en Eerste Kamer hier nogmaals mee instemt.

5.5 Intentieverklaring

Om hoger onderwijsinstellingen een extra stimulans te geven om werk te maken van het VN-verdrag heeft ECIO (toen nog Expertisecentrum Handicap + Studie) in samenwerking met de Universiteit Leiden, NHL Stenden Hogeschool, de Vrije Universiteit Amsterdam en het Landelijke programmabureau voor het VN-verdrag in 2017 een intentieverklaring opgesteld. In de intentieverklaring VN-verdrag zijn een gezamenlijke ambitie, procesafspraken en doelstellingen opgenomen voor de implementatie van het VN-verdrag. Inmiddels hebben 17 hoger onderwijsinstellingen de intentieverklaring ondertekend (juli 2021).

- Universiteit Leiden (2018)
- NHL Stenden Hogeschool (2018)
- Vrije Universiteit Amsterdam (2018)
- Hanzehogeschool (2018)
- Hogeschool Utrecht (2018)
- Universiteit Utrecht (2018)
- Universiteit van Amsterdam (2018)
- Technische Universiteit Delft (2018)
- Fontys Hogescholen (2019)
- Tilburg University (2019)
- Erasmus Universiteit Rotterdam (2019)
- Hogeschool Windesheim (2019)
- Maastricht University (2020)
- Technische Universiteit Eindhoven (2020)
- Avans Hogeschool (2020)
- Saxion Hogeschool (2021)
- Hogeschool Leiden (2021)

Deze onderwijsinstellingen komen als werkgroep VN-verdrag Hoger Onderwijs drie keer per jaar bijeen om kennis uit te wisselen. De werkgroep is daarom een goed voorbeeld van een samenwerking die door het VN-verdrag wordt aangemoedigd waarbij instellingen van elkaar kunnen leren en niet iedereen het wiel zelf hoeft uit te vinden. De werksessies worden georganiseerd aan de hand van een thema, zoals informatievoorziening, studentenparticipatie, bewustwording en examinering.

5.6 Ontwikkelingen binnen instellingen

Het ondertekenen van de intentieverklaring is pas het begin van de weg naar inclusief onderwijs. Ondertussen zijn op de instellingen al veel initiatieven gestart. De ontwikkelingen rondom studentenparticipatie zijn al in hoofdstuk 2 gedeeld. Ook op andere vlakken is er al veel beweging te zien. Hieronder worden een aantal initiatieven uitgelicht.

- Werkgroep Inclusief onderwijs – Tilburg University

Op Tilburg University is een aantal jaren geleden de werkgroep Studeren zonder belemmering opgezet. Hier maakten onder andere studieadviseurs en studentendecanen onderdeel van uit. Dit heeft geleid tot een beleidsnotitie over studeren met een beperking. Vorig jaar heeft de werkgroep zijn focus verbreed naar inclusief onderwijs, waardoor ook andere studenten met een ondersteuningsvraag worden meegenomen. In deze werkgroep zitten naast studentenbegeleiders ook vertegenwoordigers van marketing en communicatie, examencommissies en faculteiten. Er is dus sprake van een integrale aanpak.

- Aandachtsfunctionaris Studeren met een functiebeperking op Hanzehogeschool

Een aantal jaren geleden heeft de Hanzehogeschool Groningen op iedere Hanze-*school* een medewerker aangewezen als aandachtsfunctionaris Studeren met een functiebeperking. Deze medewerker functioneert als aanspreekpunt voor studentendecanen en zorgt ervoor dat inclusief onderwijs als thema op de agenda blijft staan.

- Study+ op TU Eindhoven

Voor studenten die extra ondersteuning nodig hebben, heeft de TU Eindhoven het speciale programma Study+ opgericht. Er worden bijvoorbeeld trainingen aangeboden voor het plannen van de studie of omgaan met faalangst.

- Aanwezigheid doventolk bij bijeenkomsten op Hogeschool Utrecht

Om lezingen en informatiebijeenkomsten toegankelijker te maken is op de Hogeschool Utrecht vaak een doventolk aanwezig. Hierdoor kunnen ook studenten met een auditieve beperking deze bijeenkomsten volgen.

- Project Sterk aan het Werk op Hogeschool Windesheim

Om de overstap van onderwijs naar arbeidsmarkt te verbeteren is op Hogeschool Windesheim het project Sterk aan het Werk opgezet. Studenten met een beperking krijgen hierbij trainingen en individuele coaching op maat. De focus ligt op het in kaart brengen van talenten en belemmeringen en het verbeteren van sollicitatievaardigheden.

Uit interviews met medewerkers van vier verschillende onderwijsinstellingen blijkt dat de focus in de eerste periode na ondertekening vooral lag op het verbeteren van de informatievoorziening, het creëren van bewustwording binnen de organisatie en het toegankelijk maken van gebouwen. Op dit moment staat digitale toegankelijkheid en de overstap naar de arbeidsmarkt hoog op de agenda.

5.7 Conclusie

Er zijn al verschillende acties ondernomen door de overheid en onderwijsinstellingen om het VN-verdrag in het hoger onderwijs te implementeren. Onder andere de Werkgroep VN-verdrag Hoger Onderwijs maakt het mogelijk voor instellingen om deze acties te delen en van elkaar te leren. In het volgende hoofdstuk worden de inzichten uit verschillende evaluatierapporten en gesprekken van ECIO met bestuurders en studenten gedeeld. Dit laat zien aan welke punten het hoger onderwijs nog extra aandacht kan besteden.

6 Hoe kan het Nederlands hoger onderwijs nog inclusiever worden?

Het vorige hoofdstuk heeft laten zien dat er al veel mooie initiatieven rondom inclusief onderwijs zijn gestart in de afgelopen jaren. In 2019 was 47 procent van de hoger onderwijsstudenten met een beperking (zeer) tevreden over de voorzieningen die de onderwijsinstelling aanbiedt en 11 procent was (zeer) ontevreden (Ministerie van VWS, 2020). Er is dus nog ruimte voor verbetering. In dit hoofdstuk zal een overzicht gegeven worden van de inzichten op de implementatie van het VN-verdrag in het hoger onderwijs vanuit rapporten van het College voor de Rechten van de Mens, de Alliantie en ECIO en gesprekken met bestuurders en studenten van hoger onderwijsinstellingen.

6.1 College voor de Rechten van de Mens

In 2019 bracht het College het rapport "Toegankelijkheid van goederen en diensten" uit. Hierin benadrukt het College dat niet alleen schoolgebouwen toegankelijk moeten zijn maar ook informatie en communicatie, studiematerialen en lesmethoden. Dit is niet altijd het geval. In het hoger onderwijs wordt vaak laat aangegeven welk lesmateriaal nodig is voor een vak, waardoor de toegankelijke versie niet op tijd beschikbaar is voor studenten met een beperking. Daarnaast is het aanbod van aangepaste studiematerialen beperkt. Het College (2019) constateert ook dat er nog te weinig onderzoek wordt gedaan naar de mogelijkheid tot het verrichten van doeltreffende aanpassingen. De verplichting tot redelijke aanpassingen wordt niet opgevolgd als een aanpassing wordt geweigerd zonder dat er onderzoek naar wordt gedaan. Daarnaast hebben onderwijsinstellingen soms aannames over wat een student nodig heeft waardoor er niet voldoende onderzocht wordt wat daadwerkelijk de behoefte van de student is. De conclusie van dit rapport is dat onderwijsinstellingen meer handvatten nodig hebben over wat de verplichting van redelijke aanpassingen allemaal omvat. Hiervoor is meer overleg nodig tussen instelling en student.

In november 2020 publiceerde het College voor de Rechten van de Mens een verdiepend adviesrapport over het recht op onderwijs. Hierin geeft het College aan dat inclusief onderwijs zowel hervormingen op systeemniveau als op individueel niveau vereist. De volgende adviezen worden gegeven voor het hoger onderwijs:

- Aan onderwijsinstellingen:
  - Maak lesmaterialen toegankelijk door tijdig literatuurlijsten openbaar te maken.
  - Haal ideeën voor maatwerk uit bestaande voorbeelden voor bijvoorbeeld topsporters.
- Aan de overheid:
  - Ontwikkel minimumnormen voor de toegankelijkheid en ondersteuning van onderwijsinstellingen. Deze kunnen periodiek geëvalueerd worden en mogelijk worden bijgesteld.
  - Ontwikkel voorlichtingsmaterialen in samenwerking met ervaringsdeskundigen om meer bewustwording bij onderwijsinstellingen te creëren.
  - Verbeter de samenwerking met de zorg zodat juiste ondersteuning aan studenten geboden kan worden.
  - Maak tolkvoorziening mogelijk op alle leeftijden, zodat personen met een auditieve beperking ook nog op latere leeftijd kunnen studeren.
  - Formuleer een overkoepelend kader met een visie, stappenplan en tijdpad. Omdat dit nu nog ontbreekt is de stap naar inclusief onderwijs nog afhankelijk van individuele personen. Ook dit kader dient opgesteld te worden in overleg met studenten met een beperking.

Op een aantal punten zijn al concrete acties ondernomen zoals de aanpassing Wet 'overige OCW-subsidies' om ook voorzieningen voor personen boven de 30 jaar te vergoeden.

6.2 Rapport ECIO "Studeren met een functiebeperking"

Centrum Hoger Onderwijs Informatie (C.H.O.I.) stelde een rapport op, in opdracht van ECIO, over de tevredenheid van studenten met een functiebeperking binnen het hoger onderwijs. Dit rapport is gebaseerd op de resultaten van de Nationale Studenten Enquête 2018 (NSE). Hieruit blijkt dat studenten met een beperking positiever zijn dan een jaar eerder. Ze zijn vooral positief over het begrip van docenten en medestudenten, maar docenten missen nog vaak wel relevante kennis van zaken. De studenten zijn vooral kritisch over voorlichting, intake en begeleiding. In vergelijking met studenten zonder beperking zijn studenten met een beperking net zo tevreden over inhoudelijke aspecten van een opleiding. Echter, ze zijn wel kritischer over de studeerbaarheid en faciliteiten, evenals toetsing en beroepsvoorbereiding. Dit moeten dus aandachtspunten blijven.

ECIO heeft over de NSE van 2019 ook een rapport uitgebracht met dit keer alleen een analyse van de resultaten uit het wetenschappelijk onderwijs[1]. Hierin wordt gekeken naar mogelijke trends in de periode 2017-2019. Voor bachelorstudenten is een lichte positieve trend zichtbaar als het gaat om de onderdelen geschiktheid gebouwen, begrip medestudenten, digitale toegankelijkheid en begeleiding. Door masterstudenten is begeleiding over de jaren heen ook positiever beoordeeld. Daarentegen is bij de beoordeling van de digitale toegankelijkheid een neerwaartse trend zichtbaar. Een trendanalyse per type beperking laat zien dat de tevredenheid van studenten met ADHD, dyslexie en dyscalculie en psychische aandoeningen licht zijn toegenomen over de jaren. Studenten met een fysieke beperking zijn juist minder tevreden geworden (Smulders en Coppens 2020).

6.3 Schaduwrapportage Alliantie

In december 2019 publiceerde de Alliantie VN-verdrag Handicap een schaduwrapportage waarin de ervaringen van mensen met een beperking centraal staan. Een belangrijk knelpunt dat geconstateerd wordt, is dat de actielijnen van de overheid te vrijblijvend zijn. Dit ondermijnt het bindend karakter van het VN-verdrag. Specifiek over het hoger onderwijs constateert de Alliantie dat studenten met een beperking sneller een studieachterstand hebben. Het is daarom belangrijk om met onderwijsinstellingen in gesprek te gaan om te achterhalen welke specifieke factoren in de praktijk belemmerend werken.

6.4 Inzichten uit tweegesprekken tussen bestuurders en studenten

Om meer inzicht te krijgen over de impact van de intentieverklaring VN-verdrag organiseert ECIO tweegesprekken tussen bestuurders en studenten over wat er al goed gaat op de instelling maar ook wat er nog beter kan. Een aantal aspecten kwamen in meerdere gesprekken aan bod. De studenten zijn over het algemeen tevreden over de voorzieningen die worden aangeboden. Wel kunnen de informatievoorzieningen nog verbeterd worden. Het is belangrijk dat decanen alle informatie delen met studenten. Daarbij is het goed als

[1] De hogescholen hebben zich teruggetrokken uit de NSE 2019 (zie: https://www.verenigingenhogescholen.nl/actueel/actualiteiten/kwaliteit-studiekeuze-informatie-mag-niet-terdiscussie-staan).

de voorlichting zo vroeg mogelijk begint dus al tijdens de open dagen. Een ander verbeterpunt is het hebben van één aanspreekpunt omdat het veel energie kost om van de ene plek naar de andere te gaan op het moment dat je al drempels ervaart tijdens je studie.

6.5 Inzichten uit interviews met studenten

In de periode april-juni 2021 zijn negen studenten van vier verschillende onderwijsinstellingen geïnterviewd door ECIO over de inclusiviteit van hun onderwijsinstelling. De studenten gaven aan dat vaak de wil van de docenten en studentenbegeleiders er wel is, maar dat er nog niet genoeg bewustzijn is over mogelijke drempels voor studenten. Ook blijkt uit situaties, geschetst door de studenten, dat er niet altijd genoeg vertrouwen is vanuit de onderwijsinstelling naar de studenten. Er wordt soms vanuit gegaan dat studenten fraude zullen plegen. Zoals al eerder benoemd in dit paper is vertrouwen in studenten belangrijk om inclusief onderwijs te bereiken.

Sommige studenten ervaarden problemen met het les- en tentamenrooster. Zo krijgen studenten soms achtereenvolgens les in verschillende gebouwen. Dit is voor elke student niet fijn maar zeker voor studenten met een fysieke beperking is dit lastig. Daarnaast moeten studenten met tentamenvoorzieningen vaak hun tentamen in een ander lokaal maken. Op sommige instellingen betekent dit dat de tentamens voor deze groep studenten op een ander tijdstip begint. Dit kan erg verwarrend zijn en zorgt voor het gevoel dat deze studenten 'anders' zijn.

Het laatste thema dat vaak naar voren kwam tijdens de gesprekken is communicatie. Meerdere studenten gaven aan dat ze niet op de hoogte waren van het bestaan van de intentieverklaring. Dit kan beter gecommuniceerd worden naar de studenten, zodat voor hen de drempel om hulp te vragen verkleind wordt. Aangezien ze weten dat hun instelling streeft naar inclusie. Daarnaast hebben de interviews laten zien dat er op de onderwijsinstellingen veel initiatieven zijn gestart waarbij ook studenten betrokken zijn. Echter, vaak wisten de studenten niet af van andere initiatieven en acties die waren georganiseerd op de instelling. Dit is begrijpelijk in een grote organisatie, maar deze acties zouden nog krachtiger zijn als er binnen de organisatie meer weet is van elkaar en er meer samenwerking plaats vindt.

6.6 Conclusie

Dit hoofdstuk laat zien dat er nog verbeteringen te maken zijn als het gaat om de voorzieningen en het maatwerk op hoger onderwijsinstellingen. Daarnaast zijn studenten nog te vaak niet op de hoogte van de mogelijkheden. De website www.hogeronderwijstoegankelijk.nl kan dit probleem oplossen. Studenten moeten wel gewezen worden op het bestaan van de website en andere informatievoorzieningen. Het hebben van één aanspreekpunt die hierop wijst kan hierbij helpen. Tenslotte heerst er nog te weinig bewustzijn op de onderwijsinstellingen. Er is dus nog genoeg ruimte voor verbetering. In het volgende en laatste hoofdstuk zullen goede voorbeelden uit het buitenland gepresenteerd worden waar Nederlandse hoger onderwijsinstellingen mogelijk iets van kunnen leren.

7 Wat kan Nederland leren van andere landen als het gaat om inclusief onderwijs?

Het Nederlands hoger onderwijs is nog niet inclusief genoeg. In dit laatste hoofdstuk worden onderzoeken en initiatieven uit het buitenland gepresenteerd die als inspiratie kunnen dienen voor Nederland.

7.1 Instroom

Moriña (2017) deed onderzoek naar inclusief hoger onderwijs in Spanje. Ze concludeert dat de overstap in het eerste studiejaar het grootst is en dat hierdoor veel studenten met een beperking uitvallen. Oplossingen hiervoor zijn om extra voorlichtingssessies te organiseren aan het begin van het studiejaar of een studentenbuddy-programma op te zetten. Hieronder worden een aantal voorbeelden uit de praktijk gegeven.

- Mentor programma in Ierland

Het National Learning Network in Ierland heeft een mentorprogramma opgezet. Alle eerstejaars studenten kunnen gekoppeld worden aan een mentor. Voorafgaand aan COVID-19 kwamen alle mentor en mentee per opleiding een keer per week samen in een sportzaal. Hier werden groepsactiviteiten georganiseerd. Ook werd er gezamenlijk geluncht. In het afgelopen collegejaar is er een online versie van het mentorprogramma opgezet. Nieuwe studenten konden op drie manieren ondersteuning krijgen:

- Ze konden via een discussieplatform vragen stellen aan de mentor.
- Ze konden wekelijks videobellen met hun mentor.
- Er werden wekelijkse live evenementen georganiseerd over een bepaald thema, zoals de bibliotheek, het studentenleven en tentamens.

- Launchpad-programma op Maynooth University

Het Launchpad-programma is een driedaags oriëntatieprogramma voor instromende studenten. Denk daarbij aan studenten met een beperking of ondersteuningsvraag of andere ondervertegenwoordigde doelgroepen. De deelnemers blijven twee nachten op de campus slapen en worden begeleid door ouderejaarsstudenten. De nieuwe studenten krijgen een campus-tour en informatie over hoe de voorzieningen werken. Daarnaast worden er ook veel sociale activiteiten georganiseerd. Dit heeft als doel om een gevoel van verbondenheid en zelfvertrouwen te creëren.

Door COVID-19 moest het programma online aangeboden worden. Hiervoor hebben de ouderejaarsstudenten de verantwoordelijkheid gekregen om de inhoud van het programma te bedenken omdat zij weten wat studenten nodig hebben. Ze kwamen met veel goede ideeën zoals een nieuwsbrief, podcast en online webinars. Dit heeft dus positief uitgepakt voor het Launchpad-programma.

- Een Minecraft server voor studenten met autisme op De Montfort University

Om studenten met autisme makkelijker de overstap te laten maken naar de universiteit, heeft De Montfort University een eigen Minecraft server gemaakt voor alleen studenten van de universiteit. Alle aankomende studenten met autisme waren uitgenodigd om Minecraft te spelen op deze server, zodra ze waren toegelaten tot de universiteit. De studenten konden daarom al langzaamaan wennen aan de overstap. Daarnaast werden acht student ambassadors, ouderejaars met autisme, actief op de server. De nieuwe studenten konden aan hen vragen stellen als ze dat wilden. Na de introductieweken voelden de nieuwe

studenten zich al vertrouwd in de omgeving waardoor ook ouderejaarsstudenten konden worden toegevoegd aan de server. De studenten waren erg blij met deze manier van interactie. Ze konden veel mensen ontmoeten, voelden zich minder alleen en konden elkaar helpen waar nodig.

7.2 Ondersteuning tijdens de studie

Moriña, Sandoval en Carnerero (2020) concludeerden uit hun onderzoek in Spanje dat ondersteuning van familie, medestudenten en medewerkers cruciaal is voor inclusiviteit. Uit ditzelfde onderzoek bleek dat studenten met een beperking een verrijking waren voor de universiteit omdat de studenten zonder beperking geïnspireerd raakten door hun doorzettingsvermogen en motivatie.

- Peer Assisted Learning-programma op TU Dublin

De overgang naar hoger onderwijs kan lastig zijn, met name voor ondervertegenwoordigde groepen. Hiervoor is het PAL-programma opgezet. Een programma dat deze studenten extra ondersteuning biedt bij moeilijke vakken. Ouderejaarsstudenten verzorgen werkgroepen als aanvulling op de bestaande colleges en praktijklessen. De PAL-begeleiders zijn studenten die weten hoe lastig de overstap kan zijn. De inhoud van de les wordt bepaald door de behoeften van de studenten. Het programma biedt niet alleen voordelen voor de eerstejaarsstudenten maar ook voor de PAL-begeleiders. Zij ontwikkelen hiermee leiderschapsvaardigheden en krijgen meer zelfvertrouwen.

- Respijtdagen op Royal Roads University

Professor op de Royal Roads University in Canada, Frederic Fovet, deelt in een webinar over UDL, georganiseerd door SIHO, mooie voorbeelden van toegankelijk examineren (SIHO webinar 11 februari 2021). Hij vertelt dat een aantal docenten op de universiteit meedenken met hun studenten door hen een aantal 'respijtdagen' te geven. Dit houdt in dat er de mogelijkheid is om een van de opdrachten van het vak een aantal dagen later dan de deadline in te leveren. De meeste studenten zullen het niet nodig hebben maar sommigen wel, bijvoorbeeld vanwege beperkte energie of familieomstandigheden. Als docent kun je alsnog op de dag van de deadline beginnen met nakijken en hoef je niet achter studenten aan te mailen. Hierbij is het belangrijk dat er vertrouwen is in de studenten dat zij geen misbruik maken van deze optie.

7.3 Mobiliteit

Studenten met een beperking participeren minder vaak in een internationaal mobiliteitsprogramma. Uit een onderzoek van Universities UK International (UUKi) blijkt dat deze programma's een positieve impact hebben op studenten. Zo is het werkloosheidspercentage lager onder studenten die aan zo'n programma hebben deelgenomen (2,3 procent in vergelijking tot 4,2 procent). Verschillende elementen kunnen ervoor zorgen dat studenten met een beperking minder snel deelnemen aan een uitwisselingsprogramma. Zo worden studenten met een beperking vaak niet bereikt met de huidige informatievoorziening en promotie voor deze programma's. Daarom is het belangrijk dat de informatie op verschillende manieren wordt aangeboden. Bijvoorbeeld via social media. Ook zijn studenten vaak onzeker over hoe ze zich kunnen voorbereiden en hoe ze huisvesting kunnen vinden. Onderstaande initiatieven uit Vlaanderen nemen een deel van de barrières weg (Van Hees en Montagnese, 2020).

- Fonds voor voorbereidende studiereis van EPOS Vlaanderen

EPOS Vlaanderen ontwikkelde een fonds waar studenten zich makkelijk voor kunnen aanmelden en hiermee kunnen studenten met een beperking een voorbereidende studiereis maken naar het land van bestemming. Eventueel kan een coach mee om extra hulp te bieden.

- Checklist als voorbereiding in KU Leuven

De KU Leuven heeft een checklist ontwikkeld die kan helpen bij de voorbereiding van de studiereis.

- Studentenwoningen met begeleidende woongroepen in KU Leuven

Voor inkomende studenten heeft de KU Leuven studentenwoningen waar studenten in woongroepen kunnen wonen. De bewoners kunnen elkaar helpen met bijvoorbeeld boodschappen doen. Ze kunnen een rooster maken, zodat er altijd iemand thuis is die een medebewoner kan helpen.

7.4 Conclusie

Inclusief onderwijs staat al op veel landen op de agenda. Bovenstaande goede voorbeelden laten zien dat inclusief onderwijs uit veel aspecten bestaat. De rode draad in alle goede voorbeelden is co-creatie met studenten en studenten elkaar onderling laten helpen.
Door initiatieven met elkaar te blijven delen worden de drempels op de weg naar inclusief onderwijs steeds kleiner.

Bronvermeldingen

AHEAD (2017) UDL & the continuum of supports. Geraadpleegd van https://www.ahead.ie/udl-pyramid

Alliantie VN-verdrag Handicap (2019). Schaduwrapportage Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Nederland. Geraadpleegd van https://iederin.nl/wp-content/uploads/2019/12/Schaduwrapport-VN-verdrag-Handicap.pdf

Besluit algemene toegankelijkheid voor personen met een handicap of chronische ziekte (2017). Geraadpleegd van https://wetten.overheid.nl/BWBR0039653/2017-06-21

Centrum Hoger Onderwijs Informatie [C.H.O.I.] (2019). Jaarrapport Studeren met een functiebeperking 2018. In opdracht van Expertisecentrum inclusief onderwijs. Geraadpleegd van https://ecio.nl/wp-content/uploads/sites/2/2019/10/ECIO-Jaarrapport-2018-Studeren-met-een-functiebeperking-1.pdf

College voor de Rechten van de Mens (2019). Toegankelijkheid van goederen en diensten: Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag handicap in Nederland. Geraadpleegd van https://mensenrechten.nl/nl/publicatie/5de636e4b55daa48dd78be31

College voor de Rechten van de Mens (2020a). Participatie van mensen met een beperking bij de totstandkoming van wetgeving en beleid: Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag handicap in Nederland 2020. Geraadpleegd van https://mensenrechten.nl/nl/publicatie/5fc877581e0fec037359c660

College voor de Rechten van de Mens (2020b). Het recht op onderwijs in het VN-verdrag handicap. Verdiepend advies. Geraadpleegd van https://publicaties.mensenrechten.nl/file/dbbf5e70-9d71-4b2f-85cd-30d8f84bfba3.pdf

Expertisecentrum Inclusief Onderwijs [ECIO] (z.d.). VN-proof onderwijs. Geraadpleegd van https://ecio.nl/wp-content/uploads/sites/2/2019/10/ECIO-VN-proof-onderwijs-Onderwijsinstellingen.pdf

Expertisecentrum Inclusief Onderwijs [ECIO] (2020). Universal Design for Learning: Hoe diversiteit van studenten de onderwijsnorm bepaalt. Geraadpleegd van https://www.ecio.nl/wp-content/uploads/sites/2/2020/08/057-ECIO-Universal-Design-for-Learning.pdf

Hiskes A.R. (2019). Het Medische Model en het Sociale Model in Disability Studies: een introductie. Geraadpleegd van https://nietsoveronszonderons.nl/wp-content/uploads/2020/10/Het-sociaal-en-het-medisch-model_DEF.pdf

Implementatieplan VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (2017). Geraadpleegd van https://coalitievoorinclusie.nl/wp-content/uploads/2018/04/1149_Implementatieplan_VN-verdrag_Plan_van_aanpak_13_maart_2017_in_word-1.docx

Lowndes, V., Pratchett, L., Stoker, G. (2006). Diagnosing and Remedying the Failings of Official Participation Schemes: The CLEAR framework. Social Policy & Society , pp. 281-291

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2018). Programma VN-verdrag Onbeperkt meedoen! Implementatie VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. Geraadpleegd van file:///Users/ellenvanveen/Downloads/programma-vn-verdrag-onbeperkt-meedoen%20(3).pdf

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2018). Initiële rapportage over de implementatie door Nederland van het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap.

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2020). Voortgangsrapportage 2020 Onbeperkt meedoen! Geraadpleegd van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/documenten/rapporten/2020/11/20/voortgangsrapportage-2020-onbeperkt-meedoen

Moriña, A. (2017) Inclusive education in higher education: challenges and opportunities, European Journal of Special Needs Education, 32:1, 3-17, DOI: 10.1080/08856257.2016.1254964

Moriña, A., Sandoval, M., Carnerero, F. (2020) Higher education inclusivity: when the disability enriches the university, Higher Education Research & Development, 39:6, 1202-1216, DOI: 10.1080/07294360.2020.1712676

Poore-Pariseau, C. (2013). Universal Design in Assessment. In Burgstahler, S. (ed.), *Universal design in higher education: Promising practices.* Seattle: DO-IT, University of Washington. Geraadpleegd van https://www.washington.edu/doit/sites/default/files/atoms/files/Universal%20Design%20in%20Higher%20Education_Promising%20Practices_0.pdf

Rijksoverheid (z.d.-a). VN-verdrag Handicap. Geraadpleegd van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/positie-mensen-met-een-beperking-verbeteren-vn-verdrag-handicap

Rijksoverheid (z.d.-b). Wet gelijke behandeling handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz). Geraadpleegd van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/gelijke-behandeling-mensen-met-beperking-of-chronische-ziekte.

Rijksoverheid (z.d.-c). Pilots flexibilisering. Geraadpleegd van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/hoger-onderwijs/experimenten-om-deeltijdonderwijs-flexibeler-te-maken/pilots-flexibilisering

Rijksoverheid (z.d.-d). Programma Onbeperkt meedoen! Geraadpleegd van https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/programma-onbeperkt-meedoen

Smith-Hawkins, P., Martinez, C. (2013) Graduation Station: A game for professional development in Universal Design. In Burgstahler, S. (ed.), *Universal design in higher education: Promising practices.* Seattle: DO-IT, University of Washington. Geraadpleegd van https://www.washington.edu/doit/sites/default/files/atoms/files/Part_2_UDHE-PP_12_18_18_tagged_0.pdf

Smulders, N., Coppens, K. (2020). Studeren met een functiebeperking: analyse NSE in het wo. ECIO. Geraadpleegd van https://www.ecio.nl/wp-

content/uploads/sites/2/2020/06/2020-05-28_Nationale_studenten_enquete_2019_resultaten-ECIO.pdf

Steunpunt Inclusief Hoger Onderwijs [SIHO] (14 januari 2021). Universal design as an institutional approach: international good practices [Webinar]. https://www.siho.be/nl/publicaties/webinars-inclusive-universities

Steunpunt Inclusief Hoger Onderwijs [SIHO] (11 februari 2021). Universal design for learning in the classroom: best practices for inclusive assessment [Webinar]. https://www.siho.be/nl/publicaties/webinars-inclusive-universities

Thomas, G., Walker, D., Webb, J. (1998). The making of the inclusive school. London: Routledge.

Van den Broek, A., Warps, J., Cuppen, J., Termorshuizen, T., Lodewick, J. (2020). Monitor beleidsmaatregelen hoger onderwijs 2019-2020. ResearchNed.

Van Hees, V., Montagnese, D. (2020) Making mobility programmes more inclusive for students with disabilities: Inclusive mobility – Research Report. SIHO. Geraadpleegd van https://www.siho.be/sites/default/files/2020-11/Website_Research%20report%20Inclusive%20MobilityTAG.pdf

Van Stapele, N. (2021). ECIO-congres 2021 Maak van Inclusie een priorTIJD – 8 februari 2021. Terug te zien via https://www.youtube.com/watch?v=Aq4y2yQR8j0&t=117s vanaf 00:22:00.

Vlaamse Vereniging voor Studenten [VVS], Steunpunt Inclusief Hoger Onderwijs [SIHO], Hart voor Handicap (2017). Studenteninspraak Onbeperkt: 10 strategieën voor inclusieve studentenvertegenwoordiging. Geraadpleegd van https://www.siho.be/sites/default/files/Brochure_Studenteninspraak.pdf

Vlaamse Vereniging voor Studenten [VVS], Steunpunt Inclusief Hoger Onderwijs [SIHO], Hart voor Handicap (2017). Studenteninspraak Onbeperkt: Onderzoeksrapport. Geraadpleegd van https://www.vvs.ac/sites/default/files/Onderzoeksrapport_Definitief_MetNummering.pdf

VN-comité Handicap (2016). General comment No. 4 on the right to inclusive education. Geraadpleegd van https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/4&Lang=en

VN-comité Handicap (2018). General comment No. 7 on the participation of persons with disabilities, including children with disabilities, through their representative organiszations, in the implementation and monitoring of the Convention. Geraadpleegd van https://www.ohchr.org/en/hrbodies/crpd/pages/gc.aspx

VN-verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap (2006). Geraadpleegd van https://wetten.overheid.nl/BWBV0004045/2016-07-14#Verdrag_2

Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (2003) Geraadpleegd van https://wetten.overheid.nl/BWBR0014915/2020-01-01

Wet op hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (1992) Geraadpleegd van https://wetten.overheid.nl/BWBR0005682/2021-01-01#Hoofdstuk7